

GEÇMİŞTEN BUGÜNE ÖLÜM OLGUSUNA VE RİTÜELLERE BİLİMSEL YAKLAŞIM

SCIENTIFIC APPROACH ON DEATH PHENOMENON AND RITUALS FROM PAST TO PRESENT

Makale Bilgisi

Başvuru: 27 Ocak 2018
Hakem Değerlendirmesi: 6 Şubat 2018
Kabul: 30 Ekim 2018
DOI Numarası: 10.22520/tubaar.2018.os.01.001

Article Info

Received: January 27, 2018
Peer Review: February 6, 2018
Accepted: October 30, 2018
DOI Number: 10.22520/tubaar.2018.os.01.001

Umut PARILTI * - Ahmet UHRİ **

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Ritüel, Arkeoloji, Antropoloji, Mezar

Keywords: Death, Ritual, Archeology, Anthropology, Grave

ÖZET

Paleolitik Çağ'dan bugüne kadar farklı coğrafyalarda farklı topluluklar farklı kültürler yaşamıştır. Bu toplulukların yaşam tarzlarına ve gelenek-göreneklerine bağlı kalınarak, ölüm olgularına ve ritüellerine ilişkin veriler arkeolojik kazılarla belgelenmektedir. Ele geçen veriler başta arkeologlar, antropologlar, etnograflar olmak üzere felsefeciler, sosyologlar ve istatistikçiler gibi uzmanlar tarafından incelenerek değerlendirilmektedir. Değerlendirmeler neticesinde "ölüm olgusunun" doğal bir süreç içerisinde şekillendiği, sosyal ve kültürel yapıların incelenmesinde farklı bir ilgi alanı oluşturduğu kanaatine varılmıştır. Ölüm ile ilişkilendirilen "ritüel uygulamalarının" ise ölünün gömüldüğü mezarın kendisinden elde edilen somut kalıntılar üzerinden çözümleneceği sonucuna varılmıştır.

Mezarlar içerisinde ele geçen iskeletler ve beraberindeki buluntular prehistorik ve historik dönemin topluluklarının anlaşılmasında büyük önem taşımaktadır. Çünkü ölüm ve beraberinde uygulanan ritüeller sayesinde insanların ve toplulukların sosyo ekonomik-kültürel yapılarını, sanatsal özelliklerini, zevklerini ve beslenme alışkanlıklarının izlerini bilim dünyası çözümleyebilmektedir. Halkların biyolojik yapılarını yansıtan ölüm beraberinde nüfusun fiziksel ve antropolojik yapısını da sergilemektedir. İnsanların veya toplulukların yaşam biçimlerinin yeniden canlandırılmasında ölümün geride bıraktığı ipuçları bu noktada büyük önem taşımaktadır. Biz bu çalışma içerisinde

* Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı 25240 Erzurum/TÜRKİYE, E-mail: umutparilti62@gmail.com.

** Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Anabilim Dalı İzmir/TÜRKİYE, E-mail: uhri35@hotmail.com.

ölümün ve ritüellerin geride bıraktıkları ipuçlarını bilim dünyasının zaman içerisinde nasıl değişerek ele aldığı sorusuna cevap aramaya çalışacağız.

Özetle, Eski Çağlardan bugüne kadar yaşamış insan toplulukları hakkında önemli bilgilerin elde edilebildiği ölüme ve ritüellere bilim dünyasının bakış açısı zamana bağlı olarak değişmiştir. Eski Çağlardan günümüze kadar yaşamış toplumların sosyal yapısına ve ekonomik durumuna ilişkin birçok bilgiyi barındıran mezarların ele alınma yöntemlerinde de zamana bağlı olarak değişimin olduğu tespit edilmiştir. İnsanların çevreye, morfolojiye uyum süreçlerini, demografik yapılarını ve yönetsel özelliklerini yansıtan ölüm olgusu ve ritüeller hakkında elde edilen veriler değişmemiş olsa da verilerden elde edilen sonuçlar yaklaşık yüz elli yıllık süreç içerisinde bilimsel birikime bağlı olarak değiştiği görülmektedir. Bu çalışmanın içeriğinde on yıllık dilimler halinde ölüm olgusuna ve ritüellere olan bilimsel yaklaşımlar aşama aşama ele alınmaya çalışıldı. Ölümün ve ritüellerin geride bıraktığı izleri, beraberinde ele geçen arkeolojik materyalleri ve eski zamanlarda yaşamış insanların toplumsal yaşam biçimlerini değerlendiren çalışmaları zamanının değerlerinden sıyrılmadan nasıl ele alındığını bilim dünyasından temel kaynakları örnek vererek somutlaştırmaya çalışacağız.

ABSTRACT

Different communities from different geographies have experienced different cultures since Paleolithic Era. In accordance with their life styles and traditions-customs, data related to death phenomenon and rituals of these communities are documented with archeological excavations. The obtained data is evaluated as analyzed by philosophers, sociologists and statisticians, and primarily by archeologists, anthropologists and ethnologists. According to the evaluations, it was concluded that "death phenomenon" was shaped naturally and it created a different interest area in analysis of social and cultural structures. Besides, "ritual applications" that were associated with death would be analyzed using concrete residues which would be obtained from the grave in which the dead was buried.

Skeleton that is obtained inside a grave and the residues around skeleton have crucial importance to understand communities of prehistorical and historical eras. Because science world becomes able to analyze socio economic-cultural structures, artistic characteristics, pleasures and dietary habits of people and communities thanks to death and the rituals that were applied afterwards. Death that reflects communities' biologic structures also depicts population's physical and anthropological structure. The hints that remained from death play an important role in revival of people's or communities' life styles. In this study, we tried to find an answer to the question of how science world has analyzed the traces that death and the rituals left behind over time.

In summary, the perspective of science world to death and rituals from which important information about communities from Ancient Eras to today's world can be obtained has been changed over time. It was concluded that changes had also been experienced over time in analysis methods of graves that covered various information related to social structures and economic conditions of the communities that had lived since Ancient Eras to today. It was seen that the results obtained from the data changed depending on scientific accumulation in nearly hundred and fifty years although the data obtained about death phenomenon and rituals that reflected people's adaptation processes to environment and morphology, their demographic characteristics and administrative characteristics had not changed. In this study, scientific approaches to death phenomenon and rituals were presented phase by phase in decadal format. Giving examples from science world, we tried to embody how the traces that death and the rituals left behind, the archeological materials that were obtained together, and the studies that analyzed social life styles of the people who lived ancient eras, have been analyzed while not being able to be eluded from the values of time.

GİRİŞ

Siyah ve beyaz gibi yaşamın tam tersi olan ölüm, insanlığın var olduğu ilk andan itibaren hep merak edilen (ölümden sonra ne olduğu), çözümü aranan (ölümsüzlük) bir olgu olmuştur. İnsanlığın yaşam döngüsünden ayıramadığı parçalardan biri olan ölüm en başından beri üzerinde kafa yorulan, düşündüren, tanımaya, tanımlanmaya çalışılan bir olgudur¹. Aslında insanlar ölüm durumunu sorgulayarak yaşamın tam kendisini, anlamını çözmeye çalışmışlardır. Bu nedenle geçmişten geleceğe bütün kültürlerde, topluluklarda ve dinlerde ölüm ciddi bir olgu olmuştur. Çözüm bulunana kadar ciddi bir olgu olarak kalmaya devam edecektir². İnsanlık kendini tanımlayabildiği ilk andan itibaren ölüm olgusu karşısında duramamış ve ölüm fikrini bir türlü kabullenememiştir. Bu nedenle hayatı sonlanan kişinin bu dünyadan ayrılarak başka bir dünyaya geçtiğine, orada yaşamaya devam ettiğine inanılmıştır. Öteki dünya anlayışıyla, inancıyla birlikte insanlar ölümlerini gömmeye başlamışlardır. Bu anlayış ve inanış insanların gömü uygulamasını yaptıkları mezarlardaki çeşitliliği arttırmıştır. İnsana özgü duygusal bir hareket ile en başından itibaren mezara ölenin gündelik hayatta kullandıkları eşyalar öteki dünyada da kullanması için bırakılmıştır. Geçmişten günümüze kadar değişerek ve gelişerek gelen mezarların kendisi ve uygulanan ritüeller geçmişte yaşayan toplumlara anlayabilmek için önemli bilgiler sunan olgulardır³. Üst Paleolitik'ten itibaren insanların ölümlerini armağanlarla beraber gömmeye başlamış olmaları din etkisinin başladığını ve öteki dünya inancının var olduğunu göstermektedir. Ölüm olgusunun ilk şekillenmesi olarak kabul edilen bu durum ve mağara duvarlarına uygulanan antropomorfik resimler dinsel düşünüşün bir yansıması olmalı⁴. Örneğin geçmişte yaşayan Homo Sapienslerin (GÖ 30.000) belirli bir inanç doğrultusunda mağara duvarlarını boyadıkları ve özenle dekore edilmiş mezar uygulamaları yaptıkları belirlenmiştir⁵. Duvar boyasında ölüme ilişkin detaylı çizimleri Fransa'da bulunan Lascaux Mağarası'nda (MÖ 15.000-10.000) izlemek mümkündür. Bu mağaranın duvarına bütün bir kompozisyon olarak yaşanan bir öykü yansıtılmaya çalışılmıştır. Burada yaşayan ilk insanların ölüsünü duvar üzerine betimlediği anlaşılmaktadır (Res. 1)⁶.

Ölüm olgusunun oluşumunu doğru bir şekilde gözlemleyebilmek, analiz edebilmek için toplumların, toplulukların, grupların, kabilelerin ve ailelerin dinamiklerinde birtakım kurallar ve sınırlamaların

olduğunu bilmemiz gerekmektedir. Bu açıdan yaklaştığımızda ölüm kavramının tanımı oldukça zorlaşacaktır⁷. Ölüm, canlılarda yaşamsal fonksiyonların tamamen durması anlamına gelmekte ve hayatın önemli bir parçası olup erken dönemlerden itibaren insanlığı derinden etkilemiş, insanlığı çeşitli düşüncelere sevk etmiştir⁸. Ölüm biyolojik anlamda solunum aktarımı yapabilen bedenin oksijen alamaması sonucu yaşam sürecinin tükenmesi olarak tanımlanabilir. Ölüm sosyal anlamda ise hem bireyin yaşam sürecinin tüm dinamikleri ile sona ermesi hem de bireyin var olduğu sosyal ilişki ağı içerisinde bulunduğu sosyal düzenden silinip gitmesi, sona ermesi, sevdiklerinden ayrılması ve onların bilinmeyene yollanması olarak tanımlanabilir⁹. Ölüme bunlar dışında soyut ve somut daha birçok tanımlama getirilebilir. Ancak ölüm olgusunu gözlemleyenler için elde olan ve gözle görülür elle tutulur tek bilgi bedenin çürüdüğü, yumuşak dokuların belli bir süre içerisinde yok olduğu ve geriye sert, kaybolmayan kemik, diş dokuların kalmış olmasıdır¹⁰.

Resim 1: Fransa Lascaux Mağarası, Ölü Adam Sahnesi / *Dead Man Scene, Lascaux Cave, France* (Önuçak 2009: 9, Resim. 2)

Ölü bedene uygulanan gömü gelenekleri ölünün ait olduğu kültürün özelliklerinden koparılamaz. Bu gelenekler toplumun sosyal uygulamalarının net biçimde anlaşılması açısından büyük önem taşımaktadır. Ölüm devamlılık gösteren sosyal iletişim ağının bir nevi yansıması olduğu gibi aynı zamanda dini düşünüş sürecinin de yansımasını bizlere gösterir. Ölüm olgusu hem sosyal hem de dini süreç içerisinde ölen kişinin yakınları, torunları tarafından uygulanarak alt nesillere aktarılır¹¹. Sosyal ortamdan kaybolan yani ölen kişinin gittiği yerde rahat etmesini sağlamak amacıyla bir dizi uygulama geliştirilir. İşte toplumda geliştirilerek yapılan

¹ Doğan Salar 2006: 1; Uhri 2010: 21-22; Mutlu 2013: 4.

² Tanhan / Arı 2006: 35.

³ Erginer 2004: 286; Şener 2014: 75.

⁴ Mithen 1996: 200.

⁵ Mithen 2006: 47.

⁶ Önuçak 2009: 9, Resim. 2.

⁷ Fahlander / Oestigaard 2008: 5; George 2013: 11.

⁸ Tuğlacı 1972: 2235; Çıplak 2002: 605; Erginer 2004: 286; Stutz 2008: 19-28.

⁹ Burcu / Akalın 2008: 32; Ünan 2010: 1; Yılmaz 2011: 1; Özterzi 2011: 1.

¹⁰ Uhri 2006: 15-16; Uhri 2010: 23-24.

¹¹ Çıplak 2002: 3; Fahlander / Oestigaard 2008: 4-5.

bu uygulamalara ritüel diyoruz¹². Bireyin yokluğuna ilişkin ölü gömme gelenekleriyle ilişkilendirilen arkeolojinin alt birimleri iki merkezi teorik yaklaşımla sınırlandırılabilir. Bu yaklaşımların ilkinde ölü bedeninin arkeolojik çerçevede yeni yollarla görselleştirilerek bizlere yardımcı olunması sağlanmaktadır. Yaklaşımların ikincisi ise bizlere geçmiş toplulukların ölümden sonra ne gibi tepkiler verdiklerinin anlaşılmasına yardımcı olur. Kısacası arkeoloji ve antropoloji belirli bir bakış açısıyla teoriyi şekillendirerek ölüm ritüellerine ve uygulamalarına odaklanmaktadır. Arkeologlar için her iki yaklaşımda da ölüm olgusu doğal bir süreç olup sosyal ve kültürel yapıların incelenmesinde farklı bir ilgi alanı oluşturmaktadır¹³. Ölü gömme geleneklerini yorumlayabilmenin diğer bir yolu ise ölüm ile ilişkili bir takım ritüel uygulamalarını (somut kalıntılar üzerinden) ve ölümlerin yattığı mezarın kendisini çözümlenmekten geçmektedir¹⁴. Arkeolojik kazılar ile açığa çıkarılan mezarlar karmaşık bir dizi pratik uygulamayı beraberinde getirmektedir. Bunun nedenini kişilerin ölümü ile gerçekleşen ölü gömme olgusunun sadece anlık bir durum olmamasına bağlamak mümkündür¹⁵. Ölü gömme uygulamalarının başlangıcından itibaren bazı uygulamalar gelenekselleşmiş ve bu gelenekler bir aktarım süreci içerisinde seçilime tabi tutularak gelişmiş, biçimlenmiştir. Ölü gömme geleneklerinde yaşanan bu dönüşüm Paleolitik Çağ'dan itibaren sürekli olarak seçilime, kültürlenme sürecine bağlı olarak aktarıma uğramış, yaptırımcı, kural koyucu niteliğiyle sözel olarak dönüştürülerek gelişmiştir¹⁶. Erken tarımcı topluluklardan itibaren ölü gömme uygulamalarıyla paralel olarak ritüeller de uygulanarak nesilden nesile aktarılmıştır. Oluşan ortak sosyal hafıza ve topluluklardaki ritüel inanç sistemi geçişken özelliğe sahip olmakla birlikte yavaşça değişmiştir¹⁷. Ölüm ve ölü gömme ritüelleri algısal ortam aracılığıyla sosyal kimliklerin kazanıldığı, az ya da çok ortak paylaşımların yaşandığı ve dünyevi kalıcılık isteğinin eşlik ettiği sosyal hafızanın kesişim yeridir. Elbette söz konusu bu sosyal hafıza ile yaşayanlar arasında bağ kurulmalıdır. Söz konusu bu bağın anlaşılması ve antik çağ ölü gömme uygulamalarının, ritüellerinin anlaşılması için arkeolojik verilere çok farklı yaklaşılması gerekliliği doğmuştur. Arkeolojik yaklaşımlar dışında etnografik yaklaşım¹⁸ ile elde edilen verileri yansıtan seremoniler ile ölüm arasındaki bağlantı bizlere hafızanın önemini ve süregelen hafıza aracılığıyla atalarımızı anmamızı gerektiren olguları edinmemizi

sağlamıştır¹⁹. Atalarımızın anısını yaşatmak için insanların hafızalarında yitip giden kişilerin algılanmaya devam edecek kadar güçleri olmalıdır. Ölüler ve atalar arasında kurulan bağ prehistorik çağlarda yaşayan insanlardan günümüze kadar anıların hafızada canlı tutulmasıyla devam ettirilmiştir²⁰. Bu noktada birçok arkeologun ortak fikri ölümlerin gerçekleşmesi sonucunda belirli ritüellerin kendiliğinden harekete geçtiği olmuştur. Ancak etnografik yaklaşıma göre ölü gömme gelenekleri çerçevesinde uygulanan çeşitli ritüellerin bir dizi farklı somut, maddesel etkiyi yansıttığı yönünde fikirler bulunmaktadır²¹. Ölüm olgusunu bilimsel anlamda inceleyebilmek için bu olguya ilişkin toplum üyelerince benimsenen ve sürdürülen sosyal gereksinimlere dair tutumları anlayabilmek, anlamlandırabilmek gerekmektedir. Bunun için zaman içerisinde uygulanan ritüellerin bağlantılarını koparmadan muhakkak incelemeye alınması gerekmektedir²².

ZAMAN İÇERİSİNDE ÖLÜM OLGUSUNA VE RİTÜELLERE BAKIŞ

Makalemizin bu bölümünde on yıllık periyotlar içerisinde bilim dünyasının ölüme ve ölümlerle ilişkili ritüellere nasıl yaklaştıkları temel kaynaklar seçilerek irdelenmeye çalışılmıştır. Bu yöntemle okuyucunun zihninde 1970'li yıllardan günümüze kadar geçen süreçte ölüm ve ritüellere bilimsel yaklaşımdaki gelişimin nasıl şekillendiğinin canlandırılması amaçlanmaktadır. Çünkü arkeologlar tarafından ölüm üzerine yapılan çalışmalar hem zaman içerisinde teorik çatıda gerçekleşen değişimlerden hem de antropolojik çalışma disiplininin etkilenerek gelişmiştir²³. Erken dönemlerde mezarlara ve mezarlar içerisindeki iskeletlerin buluntu durumlarına yaklaşımların teorik açıdan ve antropolojik çalışmalar açısından eksik kaldığı görülmektedir. Teorik ve antropolojik yaklaşımlarda bilimsel, teknolojik dayanağın eksik kalması beraberinde analizlerinden elde edilen sonuçların da eksik ya da hatalı yorumlanmasına neden olmuştur. Mezarların incelenmesinde sadece mezarların tahmini kullanım sürelerine ve mezarlar içerisindeki bireylerin sayısına bakılması gibi basit yöntemlerin kullanıldığı örnekler bulunmaktadır. Mezarların içerisindeki bireylerin, mezar açıldıktan sonraki buluntu durumları ve sayıları göz önüne alınarak mezarın hem tahmini kullanım yapılmış hem de tahmini nüfus yapısı elde edilmeye çalışılmıştır. Antropolojik çalışmalarda da benzer şekilde bireylerin buluntu durumlarına ve iskeletlerin dış çeperden görünen durumlarına bakılmıştır

¹² Özterzi 2011: 1.

¹³ Stutz 2008: 19-23.

¹⁴ Fahlander / Oestigaard 2008: 1.

¹⁵ Eerkens / Lipo 2007: 258.

¹⁶ Uhri 2010: 54.

¹⁷ Eerkens / Lipo 2007: 258.

¹⁸ Emerson / Fretz / Shaw 2008: 161; Etnografik topluluk üyelerinin neler yaptıklarına yakından bakarak gündelik ilişkilerini inceleyerek onların anlam dünyalarını inşa etmeye çalışırlar.

¹⁹ Joyce 2001: 12, 21.

²⁰ Assmann 2001: 64-65.

²¹ Fahlander / Oestigaard 2008: 6.

²² Burcu / Akalın 2008: 36.

²³ Chapman 2004: 1.

(Res. 2)²⁴. Erken dönemlerde antik zamanlara dayanan din, inanç ve ölüm uygulamalarının aynı zamanda geniş tabana sahip sosyal kitlenin, toplulukların dinsel inanç pratiğinin yansıması olduğu düşünülmüştür. Ölüm durumunun yaşanmasıyla ortaya çıkan halkların ruhani, dini uygulamaları bir nevi tanrı ile iletişim aracı olarak kullanılmıştır²⁵. Van Gennep'in çağdaş düşünürü olan R. Hertz, cenaze ritüelleri hakkında önemli bilgiler sunan bir makale kaleme almıştır. Çalışmalarını özetlediği makalesinde toplum üzerinde ölümün önemi, dünyada ölüm ile ilgili yorumlar ve ölümün dini inanışların yapısındaki bağlantıları üzerinde durmuştur. Hertz, ölüm ile ilişkili olarak öbür dünya inanışıyla bağlantılı birtakım argümanlar geliştirmiştir. Ona göre ölüm durumunda insanların yas tutması bir süre devam eder. Ölüm sosyal bir olgu olarak acı verici olur, kişide zihni parçalayıcı bir durum oluşturur²⁶.

Resim 2: Erken Dönemde Mezar Odasında Gerçekleştirilen Çalışma Örneği / *Practice Example Conducted in the Burial Chamber During Early Period* (Leroi-Gourhan / Bailloud, Brezillon / Monmignaut 1962: 86, Fig. 52).

1970'lerde James Brown'un öncülüğünde Lewis R. Binford, Arthur A. Saxe, James Deetz, Edwin N. Dethlefsen, Christopher S. Peebles, Lewis H ve Larson Jr. gibi hem arkeoloji, etnografya hem de antropoloji alanında tanınan bilim insanları elde edilen sonuçları birlikte değerlendirmeye çalışmışlardır. Brown ve meslektaşları ölüm olgusu hakkında genel bir tanımlamaya gitmişler, Prehistorik dönemde ölüm olgusunun yayımlacı/tarihsel bir şey olduğunun analizini yapmışlardır. Brown, ölüm olgusuna "nesnel" bir kavram olarak yaklaşmış ve ölü gömme uygulamasında sosyal ve kültürel iletişimin etkileri üzerine yenilikçi yorumun temellerini atmıştır. Bu çalışmayla birlikte arkeolojide yeni bir çıkış açılarak, antik

ölü gömme geleneklerini etnografiyle paralel çalışarak kıyaslama yoluna uygun bilimsel bir yaklaşım getirmeye çalışmışlardır²⁷. Arkeolojinin ve antropolojinin önemli bir atılım aşaması sayılan bu yayınlarda arkeologlar gömü geleneklerine arkeolojik kaynaklar açısından yaklaşıma başlamışlardır. Etnografya'ya arkeolojik ve antropolojik çalışma disiplini katılarak ölü gömme gelenekleriyle ilgili düşünsel yorumlar getirilmeye çalışılmıştır. Bu konuda başı çekecek en önemli, en erken çalışmalardan birisine yine bu çalışma içerisinde Lewis Binford imza atmıştır. Binford "*Mortuary Practices: Their Study and Their Potential*" adlı makalesinde kendisinden önceki çalışmaların hem arkeolojik hem de antropolojik açıdan birtakım eksiklikleri ve yanlışlıkları bulduğunu belirtmiştir. Ona göre 1970'lere gelene kadarki süreçte yaşanan olumlu nokta ise antropologların ve kısmen de olsa arkeologların kültür tarihindeki ölü gömme geleneğiyle ilgili yaklaşımları tekrar yapılandırmak için çalışmaya başlamış olmalarıdır²⁸. Çünkü ona göre ölü gömme geleneklerini irdeleyen erken dönem çalışmalarının ilgi alanları daha çok dini çalışmaların sonuçlarına odaklanmıştır. Bu nedenle önceki ölü gömme geleneklerine ilişkin tartışmalar "*ilkel din*" bağlamından öteye gidememiştir²⁹. Binford'un çerçevesinden ölü gömme geleneğine baktığımızda insanlık ve toplum, sadece geçmişten geleceğe aktarılan bilgi birikiminden ve iletişimden kaynağını almış olmalı. Ona göre toplumun genetik bağı, kültürel üyelik bağlamında iletişim bağı gibi birçok neden ölü gömme uygulamalarında etkin olmalıydı. Ölü gömme gelenekleri tarihte sabit bir düzene sahip olmadığı gibi, ölü gömme geleneklerinin bağımsız davranışlarla bağlantısı olduğu için çeşitlilik arz ettiği söylenebilir. Bağımsız davranışlar (ritüeller) ve gömü geleneklerindeki farklılıklar biyolojik veya başlıca sosyal gereksinimlerle alakalı olmalıydı³⁰. Bloch'a göre ise sosyal paylaşım, birleşim yaşayan toplumların cenazelerinin gerçek pratiğinin yansımasını ritüeller oluşturmaktadır. Ritüellerin uygulandığı mezarlar toplumda sosyal yapıya odaklanılmada önemli kaynaklar sunar ve bu kaynaklar toplumun hafızasını yansıttığı için önemlidir³¹. Bu hafızanın ritüeller tamamiyle yerine getirilse bile zamanla değişime uğrayabileceği belirtilmektedir³². Willems ise belirli bir tipte ölü gömme geleneğinin uygulamasında belirli bir kültürün izinin muhakkak kaldığını belirtmektedir. Elbette arkeolojik veriler içerisinde dikkat edilmesi gereken husus "*alışılmamış*" defin uygulamasının olup olmadığıdır, der. Çünkü çok küçük bir grup kendi kültür özelliklerini sergileyen kısmen belirsiz veya bilinmeyen bir gelenek dâhilinde defin uygulaması

²⁷ Brown 1971: 1-5.

²⁸ Binford 1971: 9.

²⁹ Binford 1971: 6.

³⁰ Binford 1971: 11.

³¹ Bloch 1971: 105, 147.

³² Wells 1972: 108.

²⁴ Leroi-Gourhan / Bailloud / Brezillon / Monmignaut 1962: 50-63, 79-86, Fig. 4, Fig. 52.

²⁵ Smith 1894: 312-313.

²⁶ Hertz 1960: 82, 86.

gerçekleştiriyor olabilir. Bütün bu sonuçları arkeolojik temelde ele aldığımız gibi antropolojik teorilerle uyumlu olarak uygulamak daha önemli sonuçlara ulaşmamızı sağlayacaktır. Çünkü ölü gömme uygulamalarının analizinin teorik ve metodolojik sonuçlarına antropolojik yaklaşımla yapılması, sonuçların daha doğru okunmasını sağlar. Yani ölü gömme geleneklerini evrimsel ve sosyal sistemin gelişimini, değişimini referans almadan yaparsak doğru bir çözümleme getirmiş olmayabiliriz³³. Durkheim, “*Dini uygulamalar bireylerin bir araya gelerek oluşturdukları toplumsal katılımlardır*” demektedir. Atalarımızın mezarlarına ara sıra akıttığımız libasyon geleneği (Anadolu’da mezarlara su dökme gibi) veya ölü için kesilen kurban geleneği ölünün ruhunu onurlandırmak için yapılan geleneksel ritüeller bu katılımlar arasındadır³⁴. Ölen bireyin ruhunu huzurlu kılmak ve ya ona duyulan sevgiyi göstermek için mezara çiçek bırakılma geleneği de bulunmaktadır. Şanidar mağarasında yaşayan Neandertal insanlardan itibaren mezarlara çiçeğin bırakılması bu duyguların yansımaları olmalıdır³⁵. Söz konusu bu dini işlevler (ritüeller) yerine getirilirken hafıza sürekli canlı kalır. Grup içerisinde ortak zihinsel özellikler dini uygulamaların temel noktalarına ait önemli kısımların anlaşılmasını sağlar ve grubu oluşturan dini birlikteliğin hafızasını oluşturur³⁶. O’Shea çeşitli yöntemlerle denenmiş olmasına rağmen ölü gömme uygulamalarındaki çeşitlilik üzerine yapılan arkeolojik teorilerin kapsamlı sonuçlarının erken dönemlerde (1960-1980 arası) net olarak ortaya konulmadığını belirtmektedir. Bunun temel sebebini çeşitli bileşenler ile bilgilerin paylaşılabilirliği merkezi altyapı gerekliliğinin giderilememesinden kaynaklanmasına bağlamaktadır³⁷. Bu yıllarda Türk bilim dünyasında ölüm olgusu üzerine çalışmalara Sedat Veyis Örnek imza atmıştır. Çalışmalarını din etnolojisi, etnografik ve antropolojik çalışmalardan elde edilmiş sonuçlara dayandırmıştır. Çalışmalar Afrika’dan İskandinav ülkelerine kadar farklı toplulukların ölüm öncesinde, ölüm esnasında ve ölüm sonrasında yaşadıklarının birer özetini sunmaktadır. Toplumun bireylerinin ölüm durumunun gerçekleşeceğini anladığında yaşanan duygusal durum ve sosyal iletişimden; ölüm ile birlikte gerçekleşen defin işlemi ve ritüellerden; ölünün bir dizi törensel uygulama eşliğinde hazırlanışı, mezara konuluşu ve dini merasim sonrasında baş sağlığının alınması, evde ölü yemeğinin verilmesi, ölen bireyin geride bıraktığı maddi-manevi unsurlar konusunda bilgiler verilmiştir³⁸. Hançerlioğlu da ölüm kavramı ve ölüm durumunu dinsel açıdan değerlendirme yoluna gitmiştir. Ona göre ölüm ruhun

bedenden ayrılmasıdır³⁹. Görüldüğü gibi 1970’lerde ölüm olgusuna ve ritüellere daha çok sosyal ve dini açıdan bakılmış, değerlendirilmiştir. Etnografya, Arkeoloji ve Antropoloji her ne kadar çalışma disiplini olarak kabul edilse de mezarlardan elde edilecek önemli bilgilerde aktif rol alamamışlardır.

1980’lere gelindiğinde ölü gömme geleneklerine ilişkin araştırmalarda ve yayınlarda artış olmuştur. O’Shea, bu zamana kadar ölü gömmeye ilişkin aktivitelerin sosyolojik ve arkeolojik bir olgu olarak düşünüldüğünü belirtmektedir. Bu bakış açısının içerisinde baskın şekilde ölü gömme geleneklerindeki çeşitliliğinin kişisel davranışlardan geldiği yönünde yanlış bir algının olduğu belirtilmiştir⁴⁰. Bu dönemin başlarından itibaren cenaze törenlerine ilişkin sosyal bakış açısı toplumun sosyolojik yapılanması temel alınarak antropologlar tarafından hızlı bir şekilde geliştirilmiştir⁴¹. Sosyal yapılanmaya ek olarak yeni arkeolojik yöntemlerle mezarların değerlendirilmesine de başlanmış, elde edilen sonuçlar bu şekilde ele alınmıştır⁴². Yine de ölü gömme geleneklerinin anlaşılması aşamasında arkeolojik kıstas eksik kalmıştır. Ancak geçen süreçte ölü gömme geleneklerine ilişkin yeni analizler geliştirilmiştir. Ölü gömme gelenekleri üzerine yapılan analizler yeni arkeolojik çalışma sistemi içerisinde ele alınmıştır. Bilimsel kaygılar hız kazanırken hem o günün şartlarında hayali temellendirmelere dayanan ilkel inançlar ve dinler hem de sosyal sistemin belirli detayları aracılığıyla ölü gömme geleneklerine yaklaşılmaya devam edilmiştir. Bilimsel açıdan araştırma çabalarında direkt iki tip analize gidilmiştir. Bunlardan ilki kullanılan seramik örneklerinin çeşitliliğine dayanarak yapılan çıkarımlar, ikinci analiz ise ölü gömme pratikleri ile sosyal organizasyonların var olduğu karmaşıklığından elde edilen çıkarımlardır. Bu iki yaklaşım ölü gömme geleneklerine ilişkin sonuçların elde edilmesinde yeni bir çığır açmıştır. Ancak o dönemde seramiklerden elde edilen sonuçlara şüphe ile bakılmıştır⁴³. Bu on yıllık süreçte ölü gömme geleneklerinin analizinin yapılarak anlaşılmasında kullanılan diğer bir alan yine etnografya olmuştur. Arkeoloji, farklı bir olgu olan ölü gömme geleneklerini 1990’lara doğru ortak kararlar doğrultusunda etnografik çalışmaları da içine alarak incelemelerini arttırmıştır. Elbette etnografik çalışmalar ölüm arkeolojisinde gömüt çeşitliliğinin anlaşılmasına önemli ölçüde içgüdüsel ipuçları sunmuştur. Ancak bu alandan elde edilecek sonuçlar güvenilir olarak görülmemiştir ve sonuçların yanıltıcı olacağı belirtilmiştir. Etnografik sonuçların daha çok yerel, küçük toplulukların cenaze geleneklerini temel alabileceği gibi, ikinci elden elde edilmiş ve daha çok

³³ Willems 1978: 81-82.

³⁴ Durkheim 1976: 48, 63.

³⁵ Leroi-Gourhan 1975: 562-564; Solecki 1975: 880-881.

³⁶ Halbwachs 1950: 12.

³⁷ M. O’Shea 1984: 3-4, 8, 14.

³⁸ Örnek 1971: 13-16, 93-95, 115-126; Örnek 1979: 13.

³⁹ Hançerlioğlu 1977: 23.

⁴⁰ M. O’Shea 1984: 32.

⁴¹ Bartel 1982: 32.

⁴² M. O’Shea 1984: 2-3.

⁴³ M. O’Shea 1984: 1-2.

tekdüze kuralcı karakterlere sahip cenaze geleneklerinin içeriğini yansıtacağı düşünülmüştür⁴⁴. Bu süreçte Bartel, 1970’li yıllarda bazı antropologların ölü gömme geleneklerinin analizine ilişkin çalışmalarda arkeolojik yaklaşımlara olumsuz bakmalarına eleştiri getirmiştir. Ona göre birçok arkeolog 1970’lerden 1980’lere kadarki süreçte ölü gömme davranışlarına ilişkin analizlere yeni bakış açıları getirmişlerdir. Arkeolojik çalışmalarda toplumun ölü gömme pratiklerindeki çeşitliliği önemli ölçüde yansıtan, destekleyen arkeolojik veriler açığa çıkarılmıştır. Ancak bu döneme ait arkeolojik verilerden ölü gömme geleneklerinin çeşitliliğini ve özelliklerini net olarak çözmek mümkün olmamıştır. Çünkü 18. yy. antropologlarının ölü gömme pratikleriyle ilgili kaleme aldıkları temel makalelerin çoğu kaynağını “*pseudopsikolojik prensipler*” olan dini inanışlardan almaktaydı. Bu düşüncenin kökeni 1960’lara kadar dayanan ve ölü gömme uygulamaları ile ritüellerinin arkeolojik çalışma yöntemi ile açıklamaya çalışmanın tehlikeli bir yöntem olarak görüldüğü döneme tekabül etmektedir⁴⁵. Ölü gömme geleneklerinin yansıması olan dinsel uygulamaları sosyal hayattan soyutlamak elbette mümkün değildir. Sosyal hayatın bir gerçeği olarak karşımızda duran “*gitme*” olgusu doğal bir durum olarak bireylerin hafızasında yer etmektedir. Hafızaya alınan bu bilgiler hem bireylerin deneyimlerinin ajandasında hem de farklı sosyal tabakalardaki kişilerin aktivitelerinde yerini almaktadır⁴⁶. Bir topluluğun, grubun dini inanışı değişmeye başladığında onu temsil eden davranışların ve sembollerin de değiştiğini söylemek yanlış olmaz. Ölü gömme geleneklerindeki sembollerin değişiminin nedenlerini çözümleyebilmek için geçmiş kültürlerin sosyolojik analiz çalışmalarının yapılması gerekmektedir⁴⁷. Analizlerin değerlendirmeleri yapılırken bulgulardan elde edilen sonuçlara nesnel bakılmalıdır. Her mezar/mezarlık kendi kültürü ve zaman dilimi içerisinde değerlendirilmelidir. Ancak unutulmamalıdır ki bulgular sonucunda elde edilen veriler içerisinde yeni geleneklerin izleri görülebilir. Eric Hobsbawm’a göre eğer söz konusu bu yeniliklerin ve eski geleneklerin uygulamaları arasında farklılık varsa antropoloji bu farklılığı aydınlatmaya yardımcı olabilir⁴⁸. Değişimler belirli bir etkiden kaynaklı olabileceği gibi, kişisel normların/ihtiyaçların etkisiyle de oluşabilmektedir. Sosyal farklılıklar da ölü gömme geleneklerini yansıtan sembolik ifadelerin değişimine neden olabilmektedir. Zamana bağlı olarak kişilerin, toplumun veya grubun uyguladığı gömü gelenekleri ve ritüellerin değişimini ancak uzun zaman alan bilgi birikiminin depolandığı analiz sonuçlarından anlayabiliriz. Zamansal kavrama bağlı olarak şekillenen geçici değişimlerin analizini yapan analistler için

kültürlerin sosyal yapılanmalarını incelemek ve çözümlenmek ciddi problem oluşturmaktadır⁴⁹. Değişim ve devinim öngörüsünde Van Gennep’in ritüellerle ilgili açıklamaya çalıştığı genel kural tanımlamalarını⁵⁰ Parker Pearson gibi bilim insanları aşırı determinist (belirlenircilik, belirlenimcilik, gerekircilik) yaklaşım olarak görmüştür. Pearson’ın bakış açısıyla toplumdaki fikrî rol, toplumun içerisindeki bireyin gücüyle orantılı olarak toplumsal ilişkilerin hem yansıması olur hem de toplumun düzenlenmesinde, sistemin oturmasında ve şekillenmesinde büyük önem arz eder⁵¹. M. Bloch ve J.P. Parry’ye göre cenaze ritüellerinin uygulanabilirliği sosyal olgu olarak sosyal hayatın topluluğa verdiği yenilik ile ve sosyal bağın güçlenmesiyle direkt bağlantılıdır. Ayrıca kimi topluluklarda alışılmışın dışında cenaze ritüelleri doğumun (yenilik) ve bereketin (sosyal bağ) sembolü olarak görülmüştür⁵². Diğer bir bilim insanı Pearson’da ölüm ile sosyal bağ arasında bir denge kurmaya çalışmıştır. Ona göre kişinin hayatta iken toplumda sahip olduğu sosyal statünün kişinin ölümünden sonrada devam ettiği öngörülmelidir⁵³. Ölü gömme ritüellerindeki sosyal teorinin geniş çerçeveye, çeşitliliğe sahip olmasında, değişen pratiklerin etnoarkeolojik incelemeler ve sosyal açıklayıcı faktörlerle yakından ilişkisi bulunmaktadır. Ölü gömme geleneklerindeki bu çok yönlülüğü açığa çıkarabilmek için konuya arkeolojik sorgulama yöntemleriyle bakmak gerekliliği doğmuştur⁵⁴. O’Shea’ya göre bu gereklilik sayesinde ölümlerin kalıntılarından yola çıkarak arkeolojik olgular ile bağlantı sağlanmış ve yok olan bir topluluğun organizasyon yönlerinin görüntülerini bizlere sağlıklı bir şekilde yansıtılmıştır. Aynı zamanda topluluğun sosyo-kültürel sistemini içeren birçok bağımsız parçanın anlaşılmasına yardımcı olur⁵⁵. 1980’lerde ölüm olgusuna yaklaşım daha çok sosyal ve dini anlayışla çerçevesinde olmuştur, ancak arkeolojik ve antropolojik anlayışın bu çalışmalarda yerini almadığını söylemek doğru olmaz.

1990’larda ölü gömme geleneklerine ilişkin yapılan çalışmaların bilimsel boyutu katlanarak artmış ve analizler daha çok arkeolojinin teorik çalışma kısmına dayalı sonuçlardan elde edilmiştir. Ölüm olgusunun analizini çıkarmak isteyen bir arkeolog geçmiş dönem insanların bilinçli bir şekilde yaptıkları bazı davranışları çeşitli alt birimlere ayırdığında birtakım sonuçlar ile karşılaşmıştır. Bu alt birimleri oluşturan demografi/nüfus, paleopatoloji, beslenme, çevresel etki, materyal kültür, ticaret, ritüel, ideoloji ve sosyal organizasyonlar hakkında bilgilere ulaşarak ölü gömme geleneklerinin analizini yapmak

⁴⁴ M. O’Shea 1984: 32. Bartel 1982: 20-21.

⁴⁵ Bartel 1982: 32-33, 47.

⁴⁶ Giddens 1984: 3-4, 45-47.

⁴⁷ M. O’Shea 1984: 256-257.

⁴⁸ Hobsbawm 1983: 10.

⁴⁹ M. O’Shea 1984: 29-30.

⁵⁰ Gennep 2004.

⁵¹ Pearson 1982: 21-23.

⁵² Bloch / Parry 1982: 1-2, 5.

⁵³ Pearson 1982: 99-100.

⁵⁴ Pearson 1982: 112.

⁵⁵ M. O’Shea 1984: 36.

mümkün olmuştur. Rick J. Schulting ölü gömme adetlerinin analizinin yorumlanmasında iki ana eğilim olduğunu belirtmektedir. Birinci eğilim süreçsel/oluşumsal durum olarak tanımlanırken, analize yönelik ikinci yaklaşım ise eklektik/derleme olarak tanımlanmaktadır⁵⁶. Süreçsel/oluşumsal yaklaşıma yönelik yapılan eleştirilerden birisi geçmiş toplulukları bütün yönleriyle ele alınmaması ve onların arkeolojik verilerinin çıkarımlarına eksik yaklaşılması olmuştur. Hatta analizlerde geçmiş toplulukların anlam ve sembollerinin reddediliyor olması büyük eksiklik olarak görülmüştür⁵⁷. Boyer, ölü gömme geleneklerine yönelik yaptığı analizlerin sonuçlarına dayanarak insanların kültürel çevreleri farklı olsa da ölümden sonra fiziksel olmayan bir ortamda insanların yaşamaya devam ettiklerine inanıldığını belirtmektedir. Bu nedenle birçok topluluk (hepsi değil) tanrı ve ruh inancıyla paralel olarak belirli ritüeller düzenlemektedirler. Ölüm olgusu içerisinde yerini alan ruh, tanrı inancı ve bunlara bağlı ritüeller toplulukların durumlarına göre değişiklik gösterse de bu özellikler birçok topluluk içerisinde geniş bir şekilde yayılım göstermiştir. Ancak yine Boyer'e göre öncelikle bu durum evrensel bir bütünlük olarak algılanmamalıdır. Ona göre ölü gömme geleneklerinin analizinde sosyal ve ekonomik durum kesinlikle göz ardı edilmemelidir⁵⁸. Brown, ölü gömme geleneklerinin analizine ilişkin yapılan daha önceki arkeolojik düzenlemelerin kişilerin davranışlarına odaklı olduğunu belirtmektedir. Ölü gömme pratiklerine ilişkin araştırma çabalarına arkeolojik ve sosyal-antropolojik bilim alanı da dâhil edilerek zenginleştirilmeye devam edilmiştir. Böylece ölüm olgusu üzerine yapılan analizlerin sonuçlarına ulaşmak kolaylaşmıştır. Aynı zamanda sonuçlarına şüphe ile bakılan değerlendirmeler çağdaş yaşamdaki uygulamalarla desteklenerek değerlendirmeye başlanmıştır. Ölü gömme gelenekleri antropolojik çalışmalarla açıklanmaya ve kişilerin mezar geleneğini yansıtan ölüm olgusunun baskın yönü olan sosyal nedenlerin tanımlanmasına devam edilmiştir. Yapılan değerlendirmelere göre sosyal davranışların, geleneklerin ve inançların üzerinde söz konusu tarihsel geçmişin önemi inkâr edilemez. İnkâr edemeyeceğimiz diğer bir husus ölü gömme uygulamalarında toplumun ekonomik ve politik durumunun yansımalarının olduğudur. Bireylerin ve toplulukların ekonomik durumu çerçevesinden ritüel uygulamalarına baktığımızda farklı ölü gömme gelenekleri ile çeşitlenerek şekillendiğini söylemek mümkündür (Res. 4)⁵⁹. Metcalf ve Huntington, bu duruma biraz farklı yaklaşırlar, ölüm olgusunun öbür dünyadaki hayat olmakla kalmayıp aynı zamanda yaşamın devamlılığı, yaşlanma ve yeni kuşakların devamlılığı olarak görülmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Ölüm olgusunun kültürler arasında sistematik olarak duygusal bir bağ kuramamış olabileceğinden bahsetmektedirler⁶⁰. Bu

durumu mezarlar üzerinde görmek mümkündür. Özellikle 1990'larda mezarların simgesel bir işaret taşıyabileceği yolunda düşünceler bulunmaktaydı. Arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere göre şuan için mezarlarına ilk simgeyi yükleyerek bilinçli bir şekilde yapan insan türü Neandertallerdir. Mezarlara simge yükleyen bu insanların en erken mezarlarına La Chapelle Aux Saints, Le Moustier, La Ferrassie, Deşik Taş ve Regourdou Mağaralarında ulaşılmıştır⁶¹. Bu durumda prehistorik dönemden itibaren insanların bir araya gelerek yakınlarını farklı inançlarla "simgesel" (koruma, anma, özleme vb.) olarak yaşatmaya devam etmek için birtakım aktif uygulamalarla gömüler uygulamaya başladıkları söylenebilir. Bilim insanlarının çalışmaları ve yorumları soru işareti taşıyan bu çağların cenaze ritüellerini içermekte, bu çalışmalar ve yorumlar ölü gömme gelenekleri bağlamında analiz edilmelidir. Ölü gömme geleneklerini günümüze kadar taşıyan mezarlar din, ekonomi, sosyal yapı ya da gömü geleneğinin simgesel eyleminin analizini sergileyen birer parçadırlar. Her bir parça gömü geleneği içerisinde toplum tarafından verilen sosyal yapının parçası olarak da tanımlanabilir. Ancak bu parçalar bir bütün halinde değerlendirirken geleneklerin sosyal ve coğrafik duruma bağlı olarak yayıldığını ve antik dönemde sosyal yapıların değişime uğradığını göz önüne almalıyız⁶². Catherine Bell, ritüeller üzerine yazdığı kitabında bu duruma ilişkin önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgiler antik dünya insanların ölüm anında ne hissetmiş olabilecekleri ve hatta ne gibi uygulamalar yapmış olabileceklerini anlayabilmemize ve yorumlamamıza yardımcı olmaktadır. Kitapta anlatılan önemli bilgileri arkeolojik kazılardan elde edilen sonuçlarla değerlendirip, karşılaştırdığımızda önemli ipuçları elde edilecektir. Bell'e göre herhangi bir ölüm durumu gerçekleştiğinde bireylerde ve toplumlarda yas diye tabir edebileceğimiz bir üzüntü yaşanır. Yası yaşayan kişiler bir yerde veya bir hanede toplanırlar ve bu yas durumunu kısa bir uygulama (anma) ile sürdürürler. Burada bazı ritüeller gerçekleştirilir: ölü yemeği, ağıt veya sözlü şeyler gibi... Daha sonra atalarından kalan ölüm merasimine devam edilir. Bu süreç gömü uygulaması sırasında mezar/mezarlık gibi dini ritüellerin yapılacağı yerde devam eder. Bütün bu uygulamaların içerisinde yer alan birçok dini gelenek, çeşitli ölüm ayinleri atalardan kalmaktadır. Kısacası ölüm olgusunu anlatan ritüellerde ataların uygulamalarıyla büyük bağlantılar bulunmaktadır⁶³. 1990'lı yıllarda ölüm olgusuna ve ritüellere arkeolojik ve antropolojik açıdan yaklaşımda büyük ivme sağlanmıştır. Antropolojik ve arkeolojik analizlere etnografik çalışmaların da eklenmesiyle bilimsel sonuçların payı artmıştır.

2000'li yıllarda ölü gömme geleneklerine ilişkin verilerin elde edilmesinde ve değerlendirilmesinde büyük değişiklikler olmuştur. Bu dönemin bilimsel birikimine teknolojinin

⁵⁶ Schulting 1994: 9.

⁵⁷ Chapman 2004: 3.

⁵⁸ Boyer 1994: 5-7.

⁵⁹ Brown 1995: 6-7, 24; Pearson 1999: 12-14, Fig. 1.2

⁶⁰ Metcalf / Huntington 1991: 2-4, 24, 44-61, 108.

⁶¹ Lewin 1998: 233-236.

⁶² Morris 1992: 1-2.

⁶³ Bell 1997: 98, 100, 117, 121.

imkânları damga vurmuştur. 2000’li yıllarda ölüm durumu ve ondan elde edilen veriler, idealist düşünceye nazaran materyalist somut verilere dayandırılmıştır. Arkeologlar son kırk yıl boyunca ölü gömme pratiklerine ilişkin sosyal bilimden gelen bir dizi teorinin altını çizmişlerdir. Bu teoriler kendi içerisinde farklılıklar göstermekte ve farklı arkeolojik çalışmalar, uygulamalar ile belirlenmektedir. Örneğin farklı analitik kavram ve analizlerin birimleri farklı çalışma yelpazesi, gösterge çizelgesi ve farklı metotlar ile belirlenmektedir. Son zamanlarda bu uygulamalara bilimsel çalışmaların sonuçları da büyük katkı sunmaktadır. Marta Fiacconi ve Chris O. Hunt gibi bilim insanları mezarların kazılarında arkeobotanik çalışmalara yönelerek olası hataları en aza indirmişlerdir. 1970’lerdeki arkeolojik çalışmaların bilimsel dayanaklarında ortaya çıkan birtakım eksiklikler ve problemleri tespit etmişlerdir⁶⁴. 1990’ların başına kadar şüphe ile bakılan Neandertal insanının ilk gömüsünü yapıp yapmadığı sorusuna yeni metod arkeolojik kazılarla cevap vermişlerdir. Raporlara göre yirmiden fazla tüm Neandertal insan iskeletinin tespit edilmesi bu durumu doğrulamaktadır⁶⁵. Anadolu’da erken dönemlerde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda tespit edilen bazı mezarlar da son yılların ileri teknolojik yöntemleriyle tekrar ele alınmıştır. Örneğin 1980’li yıllarda kazıları gerçekleştirilen Çayönü yerleşiminde açığa çıkartılan “Kafataslı Yapı” DNA ve C14 gibi teknolojik sonuçlarla tekrar ele alınarak MÖ VII. binyıla tarihlenmiş ve Akdeniz ırkıdan geldikleri belirlenmiştir⁶⁶. Sarah Tarlow ve Liz Nilson Stutz’un editörlüğünde birçok bilim insanının bir araya gelerek yayına hazırladıkları “*The Archaeology of Death & Burial*” adlı kitapta ölüme ve ölü gömme geleneklerine ilişkin yeni yaklaşımlar bu bağlamda ele alınmıştır. Geçmişte ölen bireylerin sağlık durumlarına ilişkin bilgilerin elde edilmesinde uygulanan yeni yöntemler (Bioarkeoloji), stabil izotop analiz çalışmaları, mezarlar içerisinde ele geçen ölü hediyelerinin teorik ve metodolojik açıdan yaklaşımlar üzerine birçok çalışma kaleme alınmıştır. Ancak kitap daha çok Amerika, Avrupa arkeolojisinden elde edilen sonuçlara dayandırılmıştır. Kısmen Afrika, Uzak Doğu (Asya, Çin) ile ilgili bilgilerin elde edildiği kitapta Anadolu ve Kafkasya gibi önemli coğrafyaların ölü gömme geleneklerine yer verilmemesi büyük eksikliklerdir. Bu kitapta Paleolitik dönem insanından Mezolitik insanına ve Orta Çağ arkeolojisinde ölüme ilişkin yeni yaklaşımlar hakkında önemli bilgiler verilmiştir⁶⁷. Timothy Insoll’un editörlüğünde yayınlanan “*The Archaeology of Ritual & Religion*” adlı kitap yeni çağın birtakım yeniliklerini içerisine almaktadır. Bu kitapta birçok bilim insanı özellikle ritüeller üzerine bilimsel çalışmalarını kaleme almışlardır. Kitap içerisinde Paleolitik Dönemden Demir Çağa kadar uzanan süreçte arkeolojik çalışmalarda elde

edilen yeni veriler, yeni metotlarla sunulurken aynı zamanda Afrika’dan Avrupa, Amerika, Anadolu, Asya, Mezopotamya, İran, Pasifik ve Yeni Zelanda’ya kadar farklı coğrafyaların antik dönem ritüel uygulamaları hakkında bilgiler kaleme alınmıştır⁶⁸. Bu kitaplar dışında Kaestle ve Horsburg da ölüme ilişkin yeni yöntemler hakkında önemli bilgileri kaleme alan makalelere imza atmışlardır. DNA çalışmalarına bağlı arkeolojik ve antropolojik çalışmalara dayanarak yaşayan kişi ile ataları ve grupları arasında biyolojik bağ kurmuşlardır. Yaptıkları çalışmalara dayanarak kişilerin hayat şartları değişse bile ölüyü atalarının geleneklerine göre gömmeye devam ettiklerini söylemektedirler. Ancak böyle olsa dahi kişinin kendi atalarını ve özünü yalanlayabileceği veya inançlarını rencide edebileceği durumların da olabileceğini söylemek mümkündür⁶⁹.

Belki mezarlıkların kültürel boyutunu ilgilendirmez ancak uygulanan radyo karbon uygulamaları ile definin tarihine ilişkin detaylı bilgiler de bu dönemde edinilebilmektedir. Direkt insan kemiği olmazsa dahi kömürleşmeden elde edilen veri sayesinde dolaylı yoldan kesin kronoloji ile bir bölge içerisindeki mezarlığın tarihlenmesi mümkün olabilmektedir⁷⁰. Nilsson Stutz, 2000’lerden itibaren arkeolojik teorinin natürel/doğal arkeolojik yaklaşımının bilimsel teknolojinin eklenmesiyle epey bir yol aldığını belirtmektedir. 1980’lerden 2000’lere kadar geçen süreçte geçmiş kültürlerin sosyolojik analizinin yapılmasında temel alınan processual/oluşumsal arkeolojiye eleştirel yaklaşmaktadır⁷¹. Elbette 1960’lı yıllardan 2000’li yıllara kadar geçen kırk yıllık süreçte entelektüel gelişimde önemli bir ivme kazanılmıştır. Arkeologlar antik ölü gömme gelenekleri hakkında çeşitli fikirler sunabilecekleri organizasyonlar gerçekleştirilmişler ve bilgi birikimlerini yayınlamışlardır. Aynı zamanda toparlanan sonuçlardan bir ajanda elde edilmiş ve bu konu hakkında ileriye dönük yol güzergâhları belirlenmiştir⁷². Bu ajandaya yeni yaklaşımlar ve teknolojik birikim eklenerek çalışmalar insanoğlunun yazı öncesi dönemine ışık tutacak şekilde genişletilmiştir. Prehistorya olarak tabir edilen yazısız dönemin incelenmesiyle tarih olarak adlandırdığımız dönemlerin ölüm olgusuna ilişkin eksik kalan bilgilerimiz de aydınlatılmaya başlanmıştır. Özellikle prehistorik dönemin ölüm olgusunu şekillendiren başlıca iki temel veri ele alınmıştır. Bunları ölümün ardından kalan maddesel kalıntılar (kemik, mezarın kendisi, ziynet eşyaları, ölü hediyeleri vb.) ile soyut kalıntılar (ritüeller, gelenekler vb.) olarak sınıflandırmak mümkündür. Arkeolojik çalışmalar sonucunda geçmiş dönemlerin insan topluluklarından kalan eserler yorumlanmakta ve

⁶⁴ Örneğin Şanidar Mağarası’nda çiçeklerle gömüldüğü düşünülen kişinin mezarı kazılırken teknik hatalar yapıldığı aslında çiçeklerle gömülmediği, polenlerin hava akışı ile mağaraya taşındığı tespit edilmiştir. bkz. Fiacconi / Hunt 2015: 88.

⁶⁵ Pearson 1999: 148.

⁶⁶ Özbek 2004: 16; Özdoğan 2004: 49.

⁶⁷ Tarlow / Nilsson Stutz 2013.

⁶⁸ Insoll 2011.

⁶⁹ Kaestle / Horsburgh 2002: 107.

⁷⁰ Chapman 2004: 6-8.

⁷¹ Stutz 2008: 21.

⁷² Laneri 2007: 1.

halkların kültürel özellikleri hakkında maddi sonuçlar elde edilebilmektedir⁷³. Arkeoloji geçmiş toplulukların maddi kalıntılarına odaklandığı gibi kültürel özelliklerini yansıtan ritüellere de odaklanmaya devam etmiştir. Mezarların kazıları yapılırken mezar içinden ve mezar dışından gelen veriler çok hassas bir şekilde değerlendirilmeye başlanmış, halkların uyguladıkları ritüeller hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir⁷⁴. 20. yy başlarından itibaren yeni veriler ışığında hem arkeologların hem de etnografların ilgisini çeken bir dizi çalışma ve inceleme yapılmıştır. Bu çalışmalar dâhilinde birtakım analizler yapılmış ve bu analizlerden elde edilen sonuçlarla yorumların yapılmasını sağlamıştır⁷⁵. Elbette bu analizlerde geçmiş toplulukların sosyolojik yapılarının ortaya konulması kolay bir durum olmamıştır. İncelemeye alınan mezar/mezarlığın mezar geleneği, buluntuları kadar höyük/yerleşim içerisindeki verilerin de beraberinde değerlendirilmesine ağırlık verilmiştir. Böylece geçmiş kültürlerin yaşamına dair sosyolojik, etnografik analizlerin çıkarılması kolaylaşmıştır⁷⁶. Bu yaklaşımın öncülerinden Robert Chapman'a göre etnografik yaklaşımlar ile yapılan çalışmalar bireysel ritüeller ve sembolik durumlar hakkında (daha çok küçük ölçekli topluluklar) bilgi edinilmesini sağlarken aslında tarihi kaynakların, kayıtların detaylı içerikleri zamanın derinliklerinde bulunmaktadır. Ancak etnografya söz konusu bu zaman dilimini aydınlatmada yetersiz kalmaktadır. Antropologlar, arkeologlar ve tarihçiler cenaze ritüellerinin sosyal ve politik ilişkiler ağının diğer bir şekliyle toplum ideolojik rolünün gizli yanlarını aydınlatmaya çalışmaktadırlar⁷⁷.

Bu çalışmalar cenaze ritüellerinin zihinsel oluşumunun materyal/somut yapılanma ile bağlantısının bulunduğunu ortaya koymuştur. Cenaze ritüelleri uygulayıcısı olan grup, toplum veya topluluğun içerisindeki teorik uygulamalar somut eylemlerle pratiğe döküldüğü esnada kabul görmektedir. Maddi, somut yaklaşımlar hızını arttırırken cenaze ritüellerinin anlaşılmasında kısmen de olsa dini söylevin etkisi devam etmektedir. Bu durum atalarımızdan gelen hissi eklentilerin direkt bağlantısı ile ilişkilendirilebilir. Bunlarla birlikte sosyal etkileşimin insan aktiviteleriyle pratiğe dökülmesi sonucu gömü uygulamalarının yeni kuşaklarla bağlantı sağladığı ve böylece aktarılmaya devam ettiği belirtilmektedir. Bu düşünceye göre atalarımızdan emanet aldığımız mitolojik hikâyeler ile diğer uygulamaların cenaze ritüellerinin analizinin yapılabilmesinde büyük etkisi bulunmaktadır⁷⁸. Porter da sosyal hayatın oluşturduğu bir grubun yaşantısında ve tarihinde atalarından ayrılamaz

yakın bir bağın bulunduğunu belirtmektedir. Arkeolojik kanıtlara dayanarak Antik Yakındoğu topluluklarında ölü gömme geleneklerini derinden etkileyen bu sosyal hayatın yapılanmasında ataların uygulamaları ile şekillenmenin büyük rol oynadığı belirtilmektedir. Ölen bir kişi için yapılan ritüeller ve cenaze uygulamalarda asıl önemli olan kişinin sosyal iletişimleri ve bunun da ötesinde kişinin statüsünün olduğu görülmektedir⁷⁹. Sosyal ve ekonomik gelişmişliği mezar uygulamasına ve mezar buluntularına yansırken ölü gömme inançları ve ritüellere bağlı uygulamalar tamamen dine dayandırılmaktadır. Din kavramının anlaşılması ve ölü gömme geleneklerinde yerini alabilmesiyle ilgili soruların aydınlatılabilmesi büyük bir oranda prehistorya ve arkeoloji ile bağlantılıdır⁸⁰. Yani din kavramının belirli bir kısmını içerisine alan ölüm, sosyal bir olgu olarak yazının olmadığı dönemde uygulandığı için "Arkeolojinin Prehistorya" alanı ile ilişkilendirilmektedir⁸¹. Ölüm olgusu üzerine yüklenen sosyal anlamlar birbirinden etkilenen grupların/bireylerin bakış açısı/yorumları, seçim kararları ve uygulamaları/eylemleri ile oluşmaktadır⁸². Joyce, sosyal bakış açısıyla geniş topluluklar içerisinde eylemlere bağlı olarak yaşanan ilişkilerin ölüm üzerine deneyimler sağladığını belirtir. Bu deneyimler geleneklerin oluşmasında, değişmesinde ve dönüşmesinde güçlü bir maddi durum sunar⁸³. Değişimle, dönüşümle kişiler ve toplulukların akıllarında kalan dinsel öğeler topluluk içerisindeki kişilerin kimliğinin oluşmasını sağlar. Elbette toplumsal bağın sağlandığı bu soyut olgunun değişime uğramasının zor olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar topluluk içerisindeki bireylere sosyal iletişim kanalıyla verilerek üretilir ve böylece tekrar tekrar üretilmeye devam eder⁸⁴. Bu zorlu süreci en iyi irdeleyen alan hiç şüphesiz sosyal antropolojidir. Sosyal antropoloji geçmişten günümüze kadar gelen süreçte kültürlerin ölüm olgusunu nasıl anlamlandırdıkları ve ölüm olgusuyla nasıl ilgilendiklerini araştırmıştır. Sosyal Antropologlar elde edilen sonuçları kültürler arası karşılaştırmalar yaparak irdelemiştir⁸⁵. Sosyal Antropologların çalışmalarında sosyal ve kültürel olaylar tarihsel süreç ile bağlantılı bir şekilde ele alınmıştır. Sosyal antropolojinin tarihsel süreç içerisindeki önemli ilgi alanlarını oluşturan sosyal durumlar, ekonomik kıstas, dini semboller, etik değerler ritüellere bakış açısını yozlaştırılmaz veya onların kötü olarak algılanmasına neden olmaz⁸⁶. Son yıllarda ölüm ve ritüellere bakış açısında önceliği bilimsel yaklaşım almıştır. Mezar/mezarlıklardan elde edilen veriler bilimsel çıktıları entelektüel birikim ve teknolojik gelişmişlik damgasını vurmuştur.

⁷⁹ Porter 2002: 1.

⁸⁰ Rowan 2012: 1-2.

⁸¹ Chapman 2004: 5.

⁸² Burcu / Akalın 2008: 43.

⁸³ Joyce 2001: 18.

⁸⁴ Cohen 1988: 304-305.

⁸⁵ Burcu / Akalın 2008: 34.

⁸⁶ Brady 1999: 244.

⁷³ McCauley / Lawson 2007, 210.

⁷⁴ McCauley / Lawson 2007: 210.

⁷⁵ Laneri 2007: 2.

⁷⁶ Stutz 2008: 21.

⁷⁷ Chapman 2004: 4-5.

⁷⁸ Laneri 2008: 196-197.

SONUÇ

Makalemizin içeriğini oluşturan ölüm olgusu ve ritüellerin on yıllık süreçler içerisindeki gelişimini arkeoloji, sosyal antropoloji, felsefe, sosyoloji, etnografya, etnoloji gibi sosyal bilim dallarından faydalanarak açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Makalemizin başlığından da anlaşılacağı gibi belirli bir coğrafyaya ve belirli bir arkeolojik kronolojiye bağlı kalmaksızın kültürlerin geride bıraktıkları mezarlara bilim dünyasının yaklaşımlarının ele alınması temel amaç olmuştur. Ölüm olgusuna ve ritüellere sadece arkeoloji bilim dalı ile yaklaşmak kavramlara açıklık getirmek istendiğinde bazı karışıklıklara yol açacaktır. Bu kavramlardan ölüm olgusu, hem kişisel duruş, anıtsal yapı (mezar), geçmişten gelen miras hem de içerisinde hafıza, güç, kutsama, ebedi döngü ve sosyal iletişim gibi toplumun güçlü yapı taşları ile bağlantı kurulmasını sağlar. Ritüeller ise bireyin veya grubun temas halinde buldukları kutsal yerin fiziksel özellikleri, öteki dünya ve yaşanılan dünya arasında manevi bağın kurulmasını sağlar. Ortak manevi hissiyatlar yaşatan mezarlar gerçek veya maddi ilişki durumunu yansıtır⁸⁷. Ölüm karşısında ortak manevi hissiyatlarla birlikte ritüelleşme başlar. Ritüelleştirme bireyler ve gruplar içerisindeki uygulamaların dönüşümünü sağlayan bir süreç olarak değerlendirilebilir. Bu süreç dâhilinde olan ölüm durumunda kişinin/kişilerin verdiği tepkiler bir bütünü kapsayacak şekilde kabul gördüğünde ritüelleşebilme başlar⁸⁸.

Ölümün kendisine gösterilen tepkiler ve ritüeller sosyal aktivitelerle, ekonomik gelişmişlikle ve çevresel etkilerin ortak paylaşımıyla şekillendiği görülmektedir. Çünkü kültürel yapı, sosyal sistem içinde toplumların düşünce yolunu kullanır ve topluma yön vererek onu şekillendirir⁸⁹. Bu işlev hem dışsal etki olan mantıksal çıkarım hem de içsel etki olan hislerin talebiyle olgunlaşmaktadır. Sosyal etkinin harekete geçmesi için mantık, değer bilinci, duygusal etki ve gelenek-görenek gibi özelliklerin toplumda amaç edinilmesi gerekmektedir⁹⁰. Bu amaçlar doğrultusunda ölü gömme geleneklerinin uygulanmasında toplumsal inançlara bağlı olarak farklılıklar oluşur. Farklı uygulamaların bir diğer nedeni bireylerin kültürel çeşitliliklerinden kaynaklanmaktadır. Ölüm ile birlikte uygulanan gömü gelenekleri ve ritüeller ihtiyaçlara bağlı olarak bölgeden bölgeye, zamandan zamana değişiklik göstererek farklı inançların yeşermesini sağlamıştır⁹¹. Ölüm olarak algılanan duruma doğal süreç içerisinde ölü gömme ritüellerine birtakım tanımlamalar getirilmiştir. Ölüm öncesi ve sonrası uygulanan ritüeller, sembolik olarak uygulanması gereken birtakım zorunlulukları kişilere yükler. Bu uygulamaların

yapılması gereken mükemmel birer görev olarak tanımlandığı görülmektedir⁹². Yukarıdaki sonuçların elde edilmesinde “*Yeni Arkeoloji*” olarak tanımlanan entelektüel ilerlemenin verdiği olanakların ve bilgi birikiminin artması rol oynamaktadır. Bu rolün alt yapısında ise meşakkatli ve uzun yıllar alan bilimsel birikimin, mantıksal pozitif araştırmaların önünü açması yatmaktadır. Yıllar içerisinde ölü gömme geleneklerinin uygulanmasında sosyal, ekonomik, siyasal ve çevresel faktörlere bağlı olarak çeşitlenmelerin olduğu görülmektedir. Farklı ölü gömme geleneklerinin içeriğinin çözümlenmesinde ölen bir bireyin toplum içerisindeki statüsünün aydınlatılmasının gerekliliği 1970’li yıllara kadar dayanmaktadır. Bireyin sosyal rolünün mezar yapısı ve mezar hediyesiyle eşdeğer bir şekilde değerlendirilmesi ve toplumdaki statü yapısının öneminin mezar geleneğine etkisinin bilimsel olarak değerlendirmesi işte bu uzun ve meşakkatli süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Bir toplum/topluluk veya grubun sosyal tabakalanmasını bir ayna gibi bizlere yansıtan başlıca öğenin ölü gömme gelenekleri olduğunu söylemek mümkündür⁹³.

Ölüm olgusu ve ritüellere bağlı belirli bir arkeolojik teorinin oluşması için ölü gömme geleneklerinden elde edilen sonuçların çeşitliliğe sahip olması gerekmektedir. Bu çeşitlilik sadece mezar/mezarlardan ve ritüellerden elde edilen tanımlamalarla sınırlı kalmaz, aynı zamanda arkeolojik katmanlardan elde edilen verilerle desteklenerek belirli bir anlam kazanabilir. Ölüm olgusuna bakışta ve ritüellerdeki çeşitliliği bilimsel arkeolojik veriler olarak değerlendirebilmek için üç önemli kıstas temelde ele alınmıştır. Bunlardan ilki ölü gömme çeşitliliklerindeki farklılıklar toplumsal yaşamın sosyal ayrımlarını ifade ettiğinin kabul edilmesi, ikincisi toplumun ölü gömme geleneklerinde uyguladıkları davranışların zaman boyunca varyasyonlarının açığa çıktığının kabul edilmesi ve

Resim 3: Geç Dönemde Mezarda Gerçekleştirilen Çalışma Örneği / Practice Example of a Work in the Grave During Late Period (Berthon/Erdal/Mashkour/Kozbe 2016: Figure 4).

⁸⁷ Fahlander / Oestigaard 2008: 10, 12.

⁸⁸ Laneri 2007: 3.

⁸⁹ Laneri 2007: 7.

⁹⁰ Weber 1978: 25-26, 107-117.

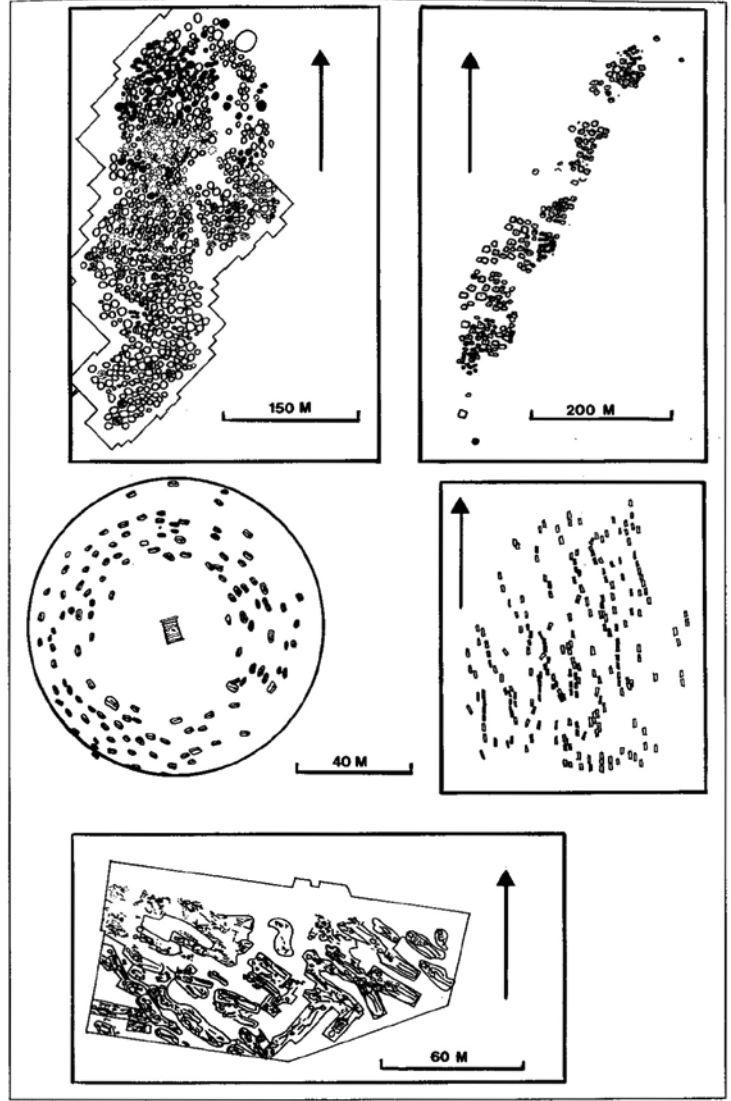
⁹¹ Kopytoff 1986: 68, 89.

⁹² Budja 2010: 43.

⁹³ Budja 2010: 43.

üçüncüsü farklı etnik kimliğe sahip toplumların ölü gömme pratikleri boyunca sergiledikleri ifadelerin farklı olduğunun nesnel olarak kabul edilmesidir⁹⁴. Çünkü antik çağlarda gerçekleşen bir ölüm ve bu ölüme bağlı olarak uygulanan ritüellerin kanıtları değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Ancak elde edilen sonuçların on yıllar içerisinde değişiklik göstermesinin sebebi bu kanıtların ele alınışındadır.

Arkeoloji bakış açısıyla ölüm olgusu ve uygulanan ritüeller başlangıcından itibaren toplumsal yaptırımı olan, zamanla nesilden nesile aktarılan, değişerek gelişen, anlamlandırılarak yapılan ve arkeolojik verilerle saptayabileceğimiz bir takım uygulamalardır. Antropoloji bakış açısına göre uzun zamanı alan geleneklerin tekrar tekrar uygulanmasıyla kurumsallaşan toplumsal alışkanlık olarak tanımlanabilir⁹⁵. Sosyolojik bakış açısıyla belirli davranışların topluluk içerisinde benimsenerek, geçmişle bağlantı kurularak süreklilik gösteren ritüeller ve sembolik davranışlar, toplumsal uygulamaların gerçekliği olan geleneklerin bir parçası olarak tanımlanabilir⁹⁶. Felsefe üzerinden ölüm olgusu, insanların ölüm durumunu bilinçli bir şekilde bilmesi ve bu duruma idealist veya materyalist bakış açısıyla yaklaşmasıdır. Genel bir tanımlama yapılsa da Arkeolojik, Antropolojik, Sosyolojik, Etnografik çalışmaların bilimsel dayanağı teknik ve teknolojik gelişmelerle paralel olarak gelişmiştir. Ölüm olgusuna ve ritüellere hem pratik hem de teorik açıdan yaklaşımlarda yaşanan bilimsel eksiklikler günümüze yaklaştıkça kapanmaya başlamıştır. Şuan için erken dönemlerde yapılan analizlerde elde edilen eksik ve hatalı sonuçlar yeni bilimsel yeni bilimsel birikimlerle tekrar analiz edilmeye başlanmıştır. Erken dönemlerde ölümler ve ritüeller toplumun dini inançlarına sıkı sıkıya bağlıyken bilimsel kaygıların dini inançlardan etkilendiğini görüyoruz⁹⁷. 1970'li yıllarda ölü gömme geleneklerinin değerlendirilmesinde Etnografya'ya arkeolojik ve antropolojik çalışma disiplininin etkisi kısmen artmıştır. Yine de bu erken dönem çalışmalarda ölüm ve ritüellerdeki farklılıklar dini ve sosyal gereksinimlere bağlanmıştır⁹⁸. Dini işlevlerin ölüm olgusunu ve ritüelleri hafızada canlı tutarak topluluklarda ortak uygulamaları ve birlikteliği sağladığı düşünülmekteydi. Arkeolojik yöntemlerle elde edilecek sonuçların üzerinde pek durulmadığı görüyoruz⁹⁹. 1980-1990'lı yılların başlarında ölüme ve ritüellere ilişkin elde edilecek verilerin değerlendirilmesinde arkeolojik çalışma yöntemlerinin öneminin anlaşılmasında eksiklikler

Resim 4: Sosyal Tabakalanmaya Bağlı Olarak Mezarlıklardaki Farklı Tip Uygulamalar / *Different Types of Applications in Cemetery Depending on Social Stratification* (Pearson 1999: 13, Fig. 1.2).

bulunmaktaydı. Ancak bilhassa 1990'lı yıllarda ölüm ve ritüellerin analizlerinde birtakım yeni yöntemlerin denendiğini görüyoruz. Arkeolojiye ve antropolojiye doğru yönelen bilimsel çıktılarda yanlış yorumlama kaygısının arttığı bir döneme girilmiştir. Mezarların tipi, içerisindeki iskeletler ve diğer maddi unsurlar bir arada değerlendirilmek suretiyle sonuçlar elde edilmeye başlanmıştır. Dinsel ve sosyal yapının güçlü erkinin ölüm olgusunu ve ritüelleri çözümlemedeki rolü oldukça azalmıştır. Arkeolojik ve antropolojik kaygıların hızlanarak arttığı ve bu suretle somut verilerin daha çok göz önüne alındığı sürece girilmiştir¹⁰⁰. 2000'li yıllar ölü gömme gelenekleri ve ritüellerin daha net çözümlemesinde ileri teknik ve yüksek teknolojik gelişmişlik damgasını vurmuştur (Res. 3). Ölüm olgusu ve ritüellere ilişkin sonuçlar soyut öngörülerden sıyrılarak daha çok somut kaynaklarla desteklenmiştir¹⁰¹.

⁹⁴ M. O'Shea 1984: 39, 50.

⁹⁵ Özbudun 2003: 12

⁹⁶ Marshall 1999: 258-259.

⁹⁷ Smith 1894: 312-313; Hertz 1960: 82-86.

⁹⁸ Binford 1971: 6-11; Block 1971: 105-147.

⁹⁹ Durkheim 1976: 48-63; M. O'Shea 1984: 1-3.

¹⁰⁰ Brown 1995: 6-24; Bell 1997: 98-121.

¹⁰¹ Tarlow / Nilsson Stutz 2013; Berthon / Erdal / Mashkour / Kozbe 2016: 111-112.

REFERENCES

- ASSMANN, J. 2001.
Kültürel Bellek-Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik (Çev. A. Tekin) İstanbul.
- BARTEL, B. 1982.
“A Historical Review of Ethnological and Archaeological Analyses of Mortuary Practice”, *Journal of Anthropological Archaeology* 1: 32-58.
- BELL, C. 1997.
Ritual, Perspectives and Dimensions. New York.
- BERTHON, R. / ERDAL, Y. S. / MASHKOUR M. / KOZBE G. 2016.
“Buried with Turtles: The Symbolic Role of the Euphrates Soft-shelled Turtle (*Rafetus Euphraticus*) in Mesopotamia”, *Antiquity* 90/349: 111 – 125.
- BOYER, P. 1994.
The Naturalness of Religious Ideas, A Cognitive Theory of Religion, University of California Press. Berkeley/Los Angeles/London.
- BROWN, J. A. 1971.
“Introduction”, *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices, Memories of the Society for American Archaeology Number 25*, American Antiquity Volume 36, Number 3, Part 2 (Eds. J. A. Brown / S. Struever). Washington, D.C., Society for American Archaeology. Chicago: 1-6.
- BROWN, J. A. 1995.
“On Mortuary Analysis with Special Reference to the Saxe-Binford Research Program”, *Regional Approaches to Mortuary Analysis* (Ed. L. Anderson Beck). New York: 3-27.
- BINFORD, L. R. 1971.
“Mortuary Practices: Their Study and Their Potential”, *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices, Memories of the Society for American Archaeology Number 25*, American Antiquity Volume 36, Number 3, Part 2 (Eds. J. A. Brown / S. Struever), Washington, D.C., Society for American Archaeology. Chicago: 6-29.
- BLOCH, M. 1971.
Placing the Dead Tombs, Ancestral Villages and Kindship Organization in Madagascar. New York.
- BLOCH, M. / PARRY, J. 1982.
“Introduction: Death and the Regeneration of Life”, *Death and the Regeneration of Life* (Eds. M. Bloch / J. Parry). New York: 1-44.
- BRADY, I. 1999.
“Ritual as Cognitive Process, Performance as History”, *Current Anthropology* 40/2, The University of Chicago Press: 243-248.
- BUDJA, M. 2010.
“The Archaeology of Death: from ‘Social Personae’ to ‘Relational Personhood’”, *Documenta Praehistorica XXXVII/IV*: 43-54.
- BURCU, E. / AKALIN, E. 2008.
“Ölüm Olgusu Üzerine Soyolojik Tartışmalar/Social Discussion of the Death Phenomenon”, *Türkiyat Araştırmaları* 8 (Bahar): 29-54.
- CHAPMAN, R. 2004.
“Beyond The Archaeology of Death”, *Historiae* 1: 1-15.
- ÇIPLAK, N. 2002.
“Anadolu’da Ölüm Sonrası Mezarlıklar Çevresinde Oluşan İnanç ve Pratikler”, *Türk Kültürü Y. XL/474*: 605-614.
- COHEN, I. J. 1988.
“Structuration Theory and Social Praxis”, *Social Theory Today* (Eds. A. Giddens / J. Turner). California: 273-308.
- DOĞAN SALAR, N. 2006.
İkiztepe İlk Tunç Çağı Mezarlık Buluntularının Sosyokültürel Açısından Değerlendirilmesi (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul.
- DURKHEIM, E. 1976.
The Elementary Forms of the Religious Life (Çev. J. Ward Swain / G. Alien) New York.
- EERKENS, J. W. / LIPO, C. P. 2007.
“Cultural Transmission Theory and the Archaeological Record: Providing Context to Understanding Variation and Temporal Changes in Material Culture”, *J Archaeol Res* 15: 239-274.
- EMERSON, R. / M. FRETZ, R.I. / SHAW, L. L. 2008.
Bütün Yönleriyle Alan Çalışması Etnografik Alan Notları Yazımı (Çev. A. E. Koca). Ankara.

- ERGİNER, G. 2004.
“Bir Halkbilimcinin Gözünden Ölüm”, *Cogito, Ölüm: Bir Topografya, Sayı: 40*: 286-292.
- FAHLANDER, F. / OESTIGAARD, T. 2008.
“The Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs”, *Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs* (Eds. F. Fahlander / T. Oestigaard). Oxford Archaeopress, British Archaeological Reports International Series, BAR International Series, Oxford: 1-18.
- FIACCONI, MARTA. / HUNT, CHRIS O. 2015.
“Pollen Taphonomy at Shanidar Cave (Kurdish Iraq): An Initial Evaluation”, *Review of Palaeobotany and Palynology 223*: 87-93.
- GENNEP, A. V. 2004.
The Rites of Passage, (Translated by M. B. Vizedom / G. L. Caffé). London.
- GEORGE, P.J.P. MC. 2013.
“Intramural Infant Burials in the Egean Bronze Age, Reflections on Symbolism and Eschatology with Particular Reference to Crete”, , *Pratiques, Contextes et Impacts des Inhumations inra-muros en Anatolie, du Début de l'Âge du Bronze à l'époque Romaine, 2 Èmes Rencontres D'Archéologie De L'iféa, Le Mort Dans La Ville* (Ed. O. Henry). Institut Français d' Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul: 1-20.
- GIDDENS, A. 1984.
The Constitution of Society, Outline of the Theory of Structuration. Oxford.
- HALBWACHS, M. 1950.
From The Collective Memory. Paris.
- HANÇERLİOĞLU, O. 1978.
Felsefe Ansiklopedisi, Cilt. 5. İstanbul.
- HERTZ, R. 1960.
Death & The Right Hand (Translated by R. Needham, / C. Needham). Illinois.
- HOBSBAWM, E. 1983.
“Introduction: Inventing Traditions”, *The Invention of Tradition* (Eds. E. Hobsbawn / T. Ranger). Cambridge: 1-14.
- INSOLL, T. 2011.
The Oxford Handbook of the Archaeology of Ritual & Religion. Oxford.
- JOYCE, R. A. 2001.
“Burying the Dead at Tlatilo: Social Memory and Social Identities”, *Social Memory, Identity, and Death: Anthropological Perspectives on Mortuary Rituals, Archaeological Papers of the American Anthropological Association Number 10* (Ed. M. S. Chesson). 12-26.
- KAESTLE, F. A. / HORSBURGH, K. A. 2002.
“Ancient DNA in Anthropology: Methods, Applications and Ethics”, *Yearbook of Physical Anthropology 45*: 92-130.
- KOPYTOFF, I. 1986.
“The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process”, (Ed. A. Appadurai). Arjun Appadurai, *Cambridge University Press, Chapter 2*: 64-91.
- LANERI, N. 2007.
“An Archaeology of Funerary Rituals”, Nicola Laneri. *Performing Death, Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East And Mediterranean* (Ed. N. Laneri). The Oriental Institute of the University of Chicago Oriental Institute Seminars, Number 3, Chicago: 1-14.
- LANERI, N. 2008.
“Texts in Context: Praxis and Power of Funerary Rituals Among Elites in Ancient Mesopotamia”, *Religion, Archaeology and the Material World* (Ed. L. Fogelin). Center for Archaeological Investigations, Occasional Paper No. 36: 196-215.
- LEROI-GOURHAN, A. 1975.
“The Flowers Found with Shanidar IV, A Neanderthal Burial in Iraq”, *Science 190*: 562-564.
- LEROI-GOURHAN, A. BAILLOUD, G. BREZILLON, M. VE MONMIGNAUT, C. 1962.
L'hypogée II des Mournouards (Mesnil-sur-Oger, Marne), *Gallia Préhistoire, Tome 5, Fascicule 1*. A la mémoire d'Albert Grenier. 23-133.
- LEWIN, R. 1998.
Modern İnsanın Kökeni, (Çev. N. Özüaydın) Ankara.

SMITH, W. R. 1894.

Lectures on the Religion of the Semites, Adam and Charles Black. London.

SOLECKI, R. 1975.

“Shanidar IV, A Neanderthal Flower Burial in Northern Iraq”, *Science* 190/4217: 880-881.

STUTZ, L. N. 2008.

“More than Metaphor: Approaching the Human Cadaver in Archaeology”, *Materiality of Death: Bodies, Burials, Beliefs*, (Eds. F. Fahlander / T. Oestigaard) BAR International Series. Oxford: 19-28.

ŞENER, T. 2014.

Ovaören/Toprakhöyük ve Teras Yerleşimi Erken Tunç Çağı Mezarlıklarının Arkeolojik ve Antropolojik Açısından Değerlendirilmesi (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara.

TANHAN F. / ARI, F.2006.

“Üniversite Öğrencilerinin Ölüm Verdikleri Anlam ve Öğrenim Gördükleri Program Açısından Ölüm Kaygısı Düzeyleri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*: III/2 34-43.

TARLOW, S. / NILSSON STUTZ, L. 2013.

The Oxford Handbook of The Archaeology of Death & Burial. Oxford: 2013.

TUĞLACI, P. 1972.

Okyanus Ansiklopedik Sözlük. İstanbul.

UHRİ, A. 2006.

Batı Anadolu Erken Tunç Çağı Ölü Gömme Gelenekleri (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir.

UHRİ, A. 2010.

Anadolu'da Ölümün Tarihöncesi, Bir Geleceğin Oluşum Süreçleri. İstanbul.

ÜNAN, S. 2010.

Samsun ve Çevresi Mezar Tipleri ve Ölü Gömme Adetleri (MÖ. III. Bin- MS. IV. YY.), (Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kütahya.

WEBER, M. 1978.

Economy and Society, An Outline of Interpretive Sociology (Eds. G. Roth/C. Wittich). London.

WELLS, C. 1972.

Sosyal Antropoloji Açısından İnsan ve Dünyası, (Çev. E. Onur). İstanbul.

WILLEMS, W. F.H. 1978.

“Burial Analysis: A New Approach to an Old Problem”, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28: 81- 98.

YILMAZ, S. 2011.

Ölüm Olgusu Olarak Türk Mezar Yapılarının Plastik Açısından Değerlendirilmesi (Erciyes Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Heykel Ana sanat Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri.